

Будучи глибоко самобутніми й неповторно національними, письменниці ствердили, що жіночі цінності по-справжньому можуть розкривати тільки жінки.

І творчість Б. Немцової, і творчість О. Кобилянської належать до тих художніх явищ, які значно збагачують світову феміністичну літературу, нагадують, що прекрасний світ, гармонію, красу, суспільні пріоритети великою мірою творять жінки. Письменниці вправно синтезували феміністичний дискурс національної та західноєвропейської традиції.

Література

1. Гундорова Т. Ольга Кобилянська contra Ніцше, або народження жінки з духу природи // Гендер і культура: Зб. ст. / Упор. В. Агеєва, С. Оксамитна.– К.: Факт, 2001.– С. 34–35.

2. Денисюк І. О. Дві еротичні новели О. Кобилянської // Наук. вісн. Чернів. ун-ту: Слов'янська філол.: Зб. наук. пр.– Чернівці, 1999.– Вип. 58–59.– С. 35–37.

3. Журавська І. Божена Немцова // Немцова Б. Бабуся.– К.: Держ. вид-во худ. л-ри, 1962.– С. 231–240.

4. Кобилянська О. Ю. Слова зворушеного серця: Щоденники; Автобіографії; Листи; Статті та спогади / Упоряд., передм. Ф. П. Погребенника.– К.: Дніпро, 1982.– 359 с.

5. Немцова Б. Бабуся.– К.: Держ. вид-во худ. л-ри, 1962.– 240 с.

6. Немцова Б. Сказки. Повести. Рассказы.– М.– Л.: Гос. изд-во худ. лит., 1961.– 643 с.

7. Погребенник Ф. Гірська орлиця // Кобилянська О. Ю. Твори: В 2 т.– К.: Дніпро, 1988.– Т. 1.– С. 5–22.

УДК 82.09

Вероніка Чотарі

ЕВОЛЮЦІЯ ЖАНРУ ПСАЛМА В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Статтю присвячено розкриттю проблеми входження біблійного жанру псалма у слов'янський літературний простір та його трансформації в різних культурно-історичних умовах. На основі аналізу творів українських поетів XVIII–XXI століть простежено генезу біблійного жанру псалма, способи його рецепції, трансформації, деформації в українській літературі в контексті інших

європейських літератур. Окреслено основні етапи розвитку псалмової традиції, що складають парадигму: дослівний переклад – наслідування – стилізація – варіація.

Ключові слова: псалом, генеза, наслідування, стилізація, варіація.

Chotary V. Psalm Genre Evolution in the Ukrainian Literature. The European Context. The article deals with the revealing of the problem of the biblical psalm genre entrance into the Slavic literary space and its transformation in different cultural and historical conditions. On the basis of the analysis of the Ukrainian poets' works of the XVIII–XXI centuries the biblical psalm genre development and the ways of its reception, transformation and deformation in Ukrainian literary tradition in the context of other European literatures is outlined. The main stages of the psalm tradition development (which build the paradigm: translation – imitation – stylization – variation) are defined.

Key words: psalm, genesis, imitation, stylization, variation.

Із осмисленням категорії жанру пов'язані магістральні шляхи розвитку європейського літературознавства як науки від початку її виникнення до сучасних постструктуралістських досліджень. Поняття жанру поряд із такими категоріями, як автор і стиль, завжди було однією з провідних характеристик літературного твору. Зрозуміло, що літературні жанри як явища історичні виникали, розвивалися та занепадали, відтак їх дослідження неможливе без осмислення онтологічних проблем та феноменів.

Жанр – поняття багатогранне, тому має широкий діапазон потрактувань у сучасному літературознавстві, що є причиною семантичної нечіткості цього терміна. Часто *жанр* етимологічно пов'язується з літературними родами (епосом, лірикою та драмою), стосується літературних видів (повістей, новел тощо).

За словами Г. Грабовича, „жанр – література в мікрокосмосі: це й сукупність конкретних текстів, і динаміка співвідношень вартостей, норм, впливів, читацьких виповнених чи невиконаних очікувань. Жанри мають свою історію, виникають і завмирають, переживають розквіт або занепад і часом відроджуються” [4, 27]. При цьому вони набувають певних модифікацій та перетворень. Мінливість жанру залежить від конкретно-історичних умов. Так, класицисти культивували „чистоту” жанру, модерністи ставилися критично до його нормативної змістовності, постмодерністи – акцентували увагу на жанровій дифузії.

„Термінологічний хаос поглиблює також проблема авторських жанрових визначень, які не завжди виправдовують «жанрове очікування» читачів і часто репрезентують письменницьку позицію, не співвідносну з усталеними дефініціями сучасної генології” [18, 170]. Особливо гостро ця проблема видається стосовно розмежування жанрів духовної поезії, адже філософська лірика досить довгий час, із відомих причин, не входила до сфери дослідження українського літературознавства. Так, у більшості випадків термін *псалом*, яким окреслювали поети свої твори (Т. Шевченко „Давидові псалми”, М. Максимович „Псалмы, переложенные на украинское наречие”, М. Шашкевич „Русланові псалми”, П. Тичина „Псалом залізу”, Є. Маланюк „Псалми степу”, Ліна Костенко „Давидові псалми”), сьогодні частіше використовується як заголовок чи підзаголовок певного тексту, що тією чи іншою мірою стилістично та ідейно-тематично відповідає старозавітним псалмам, ніж є вказівкою на парафразовість.

„Авторські жанровизначальні заголовки та підзаголовки можуть указувати на рівень генологічної свідомості епохи, в яку живе митець; генологічну думку письменника (яка може випереджати досягнення сучасної йому науки); певну літературну традицію, у світлі якої адресат повинен оцінити конкретний текст; ту жанрову ознаку, яку автор вважає головною у своєму творі і яка спрямовує читача у певне русло рецепції; або ж навпаки, задекларована у заголовку назва одного жанру насправді може маскувати інший жанр тощо. Загалом жанрові означення письменників дуже індивідуальні, позначені значною мірою суб’єктивності” [18, 170].

В Україні проблема окреслення жанрової специфіки псалмів, як і біблійних текстів у цілому, є проблемою малодослідженою. Принагідний інтерес до цього виявляли у своїх працях І. Бетко [1], Т. Бовсунівська [2], В. Домашовець [3], З. Лановик [8], М. Павлюк [15], В. Радущкий [16], В. Сулима [17], Л. Чернописька [21]. Їхні наукові розвідки загалом стосуються компаративного аналізу старозавітного першоджерела із переспівами, здійсненими окремими поетами. Однак генеза жанру псалма залишається поза увагою українських науковців.

Потребує детальнішого вивчення та окреслення проблема жанрових модифікацій псалмової поезії (*переспів, наслідування / імітація, стилізація, варіація*), адже, послуговуючись класифікацією І. Качуровського, можна стверджувати той факт, що у „чистому” виді в

українській літературі псалом відомий лише у перекладах, бо належить до жанрів локальних, поширених „лише в літературі певного народу або обмежених колом adeptів певної релігії” [6, 34]. Натомість, *переспів псалма*, беручи за основу ту ж класифікацію, можемо зарахувати до першої групи – жанрів загальних, спільних для більшості літератур, адже із часів перекладу Святого Письма на національні мови (доба Відродження) Книга Псалмів стала предметом наслідування в європейських літературах. Набув поширення ліричний жанр – поетичний переспів псалмів, який сприяв утвердженню національної лірики у різних культурах: французькій (Ф. Депорт, К. Маро), німецькій (М. Лютер), англійській (Дж. Бьюкенен, Дж. Мільтон), польській (Я. Кохановський, Я. Трембецький), угорській (Б. Балашши), румунській (Досіфей), російській (М. Ломоносов, О. Сумароков, Д. Хвостов), українській (П. Куліш, Т. Шевченко, Ліна Костенко, Д. Павличко).

Історія адаптації псалмів на слов'янському ґрунті починається з перекладів, здійснених Кирилом і Мефодієм у II половині IX століття. Ці твори входили до різного типу збірників: тріодей, міней, Октоїха, Часослова, Требника. Антологією гімнів можна вважати „Богогласник” (Почаїв, 1790). За киево-руської доби Псалтир використовувався не лише під час служби у храмі, а й був підручником для учнів, інтертекстуальною основою ораторсько-повчальної прози, літописів, агіографій. У давніх руських літературах знаходимо зразки віршових молитов у Кирила Транквіліона-Ставровецького, Дмитра Туптала, Симона Ясинського. У їхніх творах присутнє звернення до біблійних джерел: цитування Біблії, ремінісценцій біблійних мотивів, образів, форм висловлювання.

Найдавніші рукописи Книги Псалмів в Україні датуються кін. XIV – поч. XV століть: „Псалтир Київський” (1397), „Псалтир Мукачівський” (поч. XV ст.). Інші переклади поетичної старозавітної книги знаходимо у *Геннадіївській Біблії (1499)*, *Острозькій Біблії (1581)*, пізніших версіях П. Куліша, М. Кобрини, І. Хоменка, І. Огієнка, О. Бачинського, Г. Деркача та ін. Спільною ознакою згаданих перекладів Псалтиря є збереження його стилістичних особливостей, художньо-образного ладу.

Отже, стадію *перекладу* Книги Псалмів можна вважати першим щаблем у генезі жанру псалма в українській літературі.

Модифікація жанру псалма у формі поетичного переспіву – наслідування, стилізації, варіації – в українській літературній традиції починається за доби бароко, коли набуває поширення насичена тонким психологізмом духовна пісня – так звана псальма, яка виконувалася у побуті. У XV–XVI століттях в Україні з'явилися доповнення до літургії у формі віршових куплетних переробок Книги Псалмів – канти, що співалися на багатоголосся, подібно до псалмів, але під час богослужіння. Із появою псалмів та кантів Псалтир починав активно входити в художню літературу.

Народні „псалми стали одним із джерел української думи та російського *духовного вірша*; вони міцно увійшли до репертуару українських лірників” [9, 454].

Симеон Полоцький, білорус за походженням, який навчався у Києво-Могилянській академії, у „Псалтирі Рифмотворній” (1680), покладеній на музику В. Титовим, вдався до спроби радикального „поетичного проєкспериментування”, „ожививши” псалми „авангардними” на той час поетичними засобами. Надалі у східнослов'янській літературній традиції поети були змушені мінімалізувати зміни в оригінальних текстах – їм доводилося зважати на канонічність Псалтиря, а також рахуватися з уявленням про переспів псалма як про високий жанр.

Отже, наступним шаблоном стала модифікація псалма у його взаємодії з давньою народнопісенною традицією.

Особливо яскраво входження та трансформація сакрального тексту в художній літературі можна простежити на прикладі творчості Г. Сковороди. В основу кожної пісні зі збірки „Сад божественних пісень” автор закладав „зерно” зі Святого Письма, однак по своєму опрацьовував тему, спираючись на літературну і народно-поетичну традиції. Вже у XVIII столітті його пісні та „псалми” увійшли до репертуару кобзарів і лірників.

Із занепадом у XIX столітті ієрархії трьох штилів переспів псалма опинився поза межами актуальної літератури, оскільки уже на той час належав до жанрів, що маргіналізувалися. Цьому сприяло й те, що він був вилучений із богослужбової практики, де використовувався власне сакральний текст – псалми грецькою та церковнослов'янською мовами. Однак переспів псалма продовжував привертати увагу поетів.

„Переложенія” Псалмів Давидових стають в українській літературі тим чинником, що традиційно пов’язується зі сталими ознаками ментальності тощо. Транскультурна сутність цього жанру формується вже від початку ХІХ століття, беручи до уваги Святе Письмо, адаптуючи його до сприйняття людини ХІХ століття, письменники тим самим тяжіли до вивершеності феномена сакральної людини, до виявлення агоністичного начала людського буття, зокрема буття українського народу [2, 119]. Вибираючи для власних переспівів ті біблійні псалми, які найбільше виражали їхній психологічний стан, переживання, переконання, поети трансформували жанр псалма, надаючи йому нових модифікацій (*наслідування, стилізації, варіації*).

„Літературознавча енциклопедія” трактує *наслідування / імітацію* (вважаємо доцільним синонімічне використання цих термінів) як „різновид рецепції, свідоме чи мимовільне використання автором зразків фольклору, художньої літератури для оформлення власних думок, трансформованих стилістики, манери, способу викладу матеріалу іншого письменника” [11, 101].

„Автор-реципієнт, – зазначає А. Волков, – переважно наголошує на близькості свого твору до наслідуваної моделі, зокрема засобами авторського підкреслення” [9, 358], до якого належить заголовок.

В історії літератури неодноразовими є „зовнішні” наслідування, „від заголовків аж до псевдонімів” [11]. Це ж явище можна простежити і в українській псалмовій традиції, коли, окрім „Давидових псалмів” Т. Шевченка, Ліни Костенко, маємо „Псалми Русланові” М. Шашкевича, а пізніше „Псалми степу” Є. Маланюка чи „Псалом залізу” П. Тичини.

Наслідування – це завжди видозміна оригіналу. Наслідуючи Книгу Псалмів, українські поети долучали національні, історичні, культурологічні вкраплення. Характерною є українізація псалмів у переспівах П. Куліша, П. Гулака-Артемівського, Т. Шевченка, М. Максимовича, Ю. Федьковича, І. Франка, С. Руданського, Я. Щоголіва.

У Шевченкових переспівах адекватно відтворено зміст, смислову та художньо-образну структуру першотвору. Щодо ритміки, то псалми здебільшого переспівано чи не найпоширенішим у поета розміром – 14-складником, який походить від народнопісенного силабічного 14-складового вірша. Наявний у переробках шар церковнослов’янських слів: як слушно відзначав В. Коптілов, „відповідників

«на тому самому рівні», що й церковнослов'янськи, українська мова... не має: такий своєрідний пласт лексики й фразеології не може бути заміщений нічим іншим без істотних стильових втрат. Це глибоко розумів Тарас Шевченко з його геніальним чуттям мови, і, перекладаючи «Давидові псалми» з церковнослов'янської Біблії, залишив без перекладу чимало слів і виразів» [7, 34]. Так Т. Шевченко наблизив Книгу Псалмів до народної мови, зрозумілої для українського читача.

У 1859 р. в першій книжці укладеного М. Максимовичем альманаха „Украинец” [19] були надруковані 29 його поезій – „Псалмы, переложенные на украинское наречие”, і, хоча сам автор визначив свій спосіб обробки Псалтиря, як переклад / „переложение”, ми вважаємо, що ці твори є наслідуванням у переспівах. Адже трансформація помітна не лише на рівні образності та ритміки, а й у загальній тональності текстів. Наслідуючи старозавітний текст, М. Максимович, як і Т. Шевченко, використав 14-складовий розмір із цезурою після 4-ї стопи, тобто найчастіше застосовував ритміку, генетично пов'язану з народнопісенною. Псалом № 81 Михайло Максимович переспівав строфою, близькою до творів народної чи близької до народної поезії.

У деяких переспівах М. Максимовича (зокрема першого псалма) відчувається вплив творчості Т. Шевченка, його манери, стилю, способу експресії, адже поети жили і творили в одну історичну та літературну епоху, підтримували особисті контакти. Вплив Т. Шевченка був настільки сильним, що в окремих випадках має місце *стилізація*, орієнтована на його твори. Проте стилізованими ми можемо вважати лише окремі переспіви М. Максимовича, а не всю його псалмову творчість.

Примітно, що Ю. Дюришин [5] ототожнював наслідування та стилізацію. Інші літературознавці, зокрема Ірина Неупокоева [13], вбачають відмінності між цими літературними утвореннями, вважаючи, що стилізація є окремою формою рецепції. І. Розанов трактує стилізацію „особливим видом наслідування”, не виокремлюючи її в окремий вид модифікації жанру [12]. На нашу думку, наслідування псалмів та їх стилізація хоча і є поняттями спорідненими, часто взаємопроникаючими, однак не тотожними. „Чітко відмежувати стилізацію від наслідування важко: наслідування містить у собі певні

стилізації. Тому ті самі літературні твори називають то стилізацією, то наслідуванням” [9, 548].

„Специфіка стилізації увиразнюється тоді, коли «вкраплення» чужорідних стильових елементів у авторський текст відбувається через переборення внутрішньотекстової опозиції («чужий голос – авторський голос»), витворюючи своєрідне двоголосся з перевагою того чи іншого компонента” [10, 431]. У переспівах псалмів це „двоголосся” звучить по-особливому чітко. „Попри те, що Біблія переважно не асоціюється з конкретними авторами (це століттями фіксувалося в ортодоксальному погляді на Божественне Авторство Книги Книг), все ж ми не можемо ігнорувати факту, що земними авторами усіх книг Біблії були люди (імена більшості з яких відомі), які жили у різних історичних, соціальних, політичних, культурологічних, релігійних обставинах і мали власні погляди стосовно описуваних явищ, виявляли свої розуміння і ставлення до подій та осіб біблійного універсалу” [8, 397]. Звідси – у жанрі переспіву псалма накладаються кілька авторських пластів (*голосів*): а) біблійний голос Бога як Першоавтора тексту (особливо у пророцьких псалмах); б) голос авторів Книги Псалмів (Давида, Мойсея, Асафа тощо); в) голос перекладача Біблії українською мовою; г) голос переспівника.

У літературній енциклопедії [12] стилізація трактується як зумисне наслідування оригінальних особливостей певного стилю чи мовлення. На цьому ж наголошує і В. Халізеєв: „це цілеспрямована і очевидна орієнтація автора на раніше поширений в художній словесності стиль, його імітація, відтворення його рис та якостей” [20, 161]. В українській псалмовій традиції стилізації у такому розумінні зустрічаються досить часто, особливо у пост-шевченківський період. Наприклад, переробки псалмів Ю. Федьковичем – очевидна стилізація на „Давидові Псалми” Т. Шевченка, що було характерним для кінця ХІХ століття.

Якщо у наслідуваннях та стилізаціях автор прагне до адекватного відтворення певної художньої манери, то у *варіаціях* зміст твору або розширюється ремінісценціями, або формується як семантичне протиставлення іншому твору; у варіаціях: „стилізатор свідомо залучає зміст зразка, поширює його за допомогою алюзій або протиставляє йому власний твір, по-іншому трактує відому тему” [10, 431]. Так, П. Куліш, переспівуючи перший псалом, вдався саме до варіації, що

відобразилося навіть у заголовку: „Варіація першої Давидової псалми”. „У Кулішевому тексті забагато особистісного, він порівнює себе і з блаженними праведниками, і з злобними грішниками. Образ автора є тут центральним, його світобачення покладене в основу твору” [2, 119]. На відміну від переспівів того ж псалма Т. Шевченком, М. Максимовичем та сакрального тексту, П. Куліш надає своїй варіації саркастичного звучання. Але це стосується тільки згаданого випадку. П. Куліш першим дав новій українській літературі повний *переклад* Псалтиря. Загалом переклади, а також і переспіви та варіації Книги Псалмів П. Куліша не меншою мірою, аніж Шевченкові, були органічними складниками авторського поетичного світу, а з погляду їхнього місця в сукупності творчого доробку письменника, беззаперечно, відігравали визначальну роль.

У П. Гулака-Артемівського псалми набирають бурлескно-трагедійної домінанти. Поет не прагне відійти від смислової версії Святого Письма, його інтенцією є виявлення та демонстрація можливостей і самодостатності української мови, що було актуальним на той час.

Переспіви С. Руданського та Я. Щоголіва, подібні між собою, різняться від попередніх і тональністю, і силабікою. В обох авторів стає помітним відхід від шевченківського народнопісенного стилю псалмових переробок, вживання культивованої, літературної мови.

Отож, протягом ХІХ століття в українській літературі псалом побутував у жанрі переспіву, що набрав модифікацій наслідування, стилізації та варіації. Поети ХІХ століття, використовуючи Святе Письмо, помножуючи архаїчні образи, виражали власну філософію буття. Стильовою домінантою було долучення елементів народної силабіки та *українізація псалмів* церковною лексикою. Поети вміло трансформували образи Книги Псалмів, надавши їм національного колориту. Характерною рисою псалмової традиції ХІХ століття стала стилізація на Шевченкові твори, що часом дорівнювалась навіть до епігонства.

У генезі української національної моделі псалма кінець ХІХ – початок ХХ століття ознаменувався відходом від шевченківського стилю, пошуком нових засобів і способів вираження; починає домінувати символізація, умовність. У псалмовій традиції відбуваються чималі трансформації, а то й деформації. Переспів псалма цього

періоду – це вже не просто наслідування сакрального тексту, а його переосмислення, спосіб вираження світобачення автора. Якщо у ХІХ столітті поети переважно оновлювали форму та трансформували зміст своїх переробок, долучаючи національний, культурологічний та історичний аспекти, то у ХХ столітті помітне зрушення до інтимізації псалма. Звернення до псалмової традиції стає виразником внутрішніх переживань, боротьби поглядів, неприйняття оточення.

На початку ХХ століття у псалмовій ліриці набувають поширення революційні настрої. Показовою у цьому аспекті є творчість І. Франка. Поет, вважаючи Біблію джерелом натхнення в написанні оригінальних творів, звертається до старозавітного джерела і за його мотивами пише цикл „На сарі теми”, зокрема: „Блаженний муж, що йде на суд неправих”, „Говорить дурень у серці своїм”, „Все ж твоя свята воля”, „На ріці вавілонській – і я там сидів”.

І. Франко у творі „Блаженний муж, що йде на суд неправих” поставив на передній план тему дієвості, по-своєму інтерпретуючи біблійний текст. У нього „блаженний муж” змальований істинним борцем за правду. І хоча традиційно прийнято сприймати текст переспівом саме першого псалма, беручи до уваги, напевно, епіграф до цього твору, вважаємо, що це швидше наслідування Нагірної проповіді, хоча потрактування блаженств у Франка є абсолютно протилежними до біблійних. Формально твір наближений до сакрального першоджерела (кожна строфа починається зі слова „блажен”), але змістовно та ідейно вони є не просто віддаленими, а навіть протилежними за значенням. Користуючись біблійним текстом, автор повністю його трансформує в ідейно-тематичному сенсі, вдається до вираження у дозволених, підцензурній формі радикальних поглядів, прагнень до національного і соціального визволення. Такі настрої прочитуються і в інших зверненнях І. Франка до псалмової лірики.

Оригінально було інтерпретовано традиції псалмоспіву на рубежі ХІХ–ХХ ст. у творчості поета П. Карманського, чільного представника угруповання „Молода Муза”. Звертаючись до Книги Псалмів, поет по-своєму трансформував сакральні тексти, надав їм інтимного, особистісного звучання. Цикл „Псалми” – це оригінальні варіації, написані за мотивами Псалтиря, в яких відображено душу П. Карманського, його світобачення.

Така інтимізація є характерною й для інших переспівників псалмів ХХ століття, зокрема для Є. Маланюка, Д. Павличка, М. Карпенка.

За формою переробки Д. Павличка – це переважно монолог. Однак певна діалогічність присутня в усьому циклі, бо деякі апеляції поета виникають як відповіді на запитання Творця. Дві традиції – українська і світова – переплітаються між собою і стають єдиним потужним рушієм „Покаянних псалмів”. В умовах нової епохи глобалізму з її цинічним прагматизмом, де на перший план виступає безоглядна сила уніфікації не лише зла, а й добра, автор шукає „невинного духу, непорочного, мов немовля” [14, 186]. Відкривається той дух у процесі самовдосконалення і окремої особи, і цілого народу. Питомий український характер діалогу з Господом водночас набуває прикмет універсальності.

Серед нечисленних жіночих переспівів псалмів чільне місце посідає творчість Ліни Костенко (цикл „Псалми Давидові”, 1989). Наслідуючи Книгу Псалмів, зберігши композиційні, лексичні особливості сакрального тексту, поетеса надала йому суспільного звучання. Важливим компонентом її художніх переспівів є підтекст.

Отож, на протигагу національному, українізованому псалмові ХІХ століття, у ХХ столітті з’являється особистісний, *інтимізований текст*. У ХХ ст. переважають варіації, твори за мотивами Псалтиря, формально та змістовно оновлені, що мають лише тематичні точки дотику із сакральним старозавітним джерелом. Книга Псалмів стає засобом вираження внутрішнього світу поета-переспівника, його світосприйняття, політичних та морально-етичних поглядів. За радянських часів Книга Псалмів майже не переспівувалася, а поодинокі звернення до неї нерідко набували вкрай далеких, „неопоганських” за духом” прочитань (П. Тичина „Псалом залізу”).

ХІХ століття також внесло свою лепту в розвиток жанру. У 2003 році Тетяна Яковенко здійснила майже ідентичні переспіви усіх 150 старозавітних текстів – „Книга псалмів у переспівах”.

Література

1. Бетко І. Рецепт Псалтиря в українській поетичній традиції // Другий літературний конгрес українців.– Л., 1993.– С. 122–124.

2. Бовсунівська Т. Традиція „переложень” псалмів Давидових в українській літературі XIX століття // Біблія і культура: Зб. наук. ст. Вип. 3.– Чернівці, 2001.– С. 117–120.
3. Домашовець В. Псалми Давидові в поетичних творах Тараса Шевченка.– Оттава, 1992.– 159 с.
4. Грабович Г. Функції жанру і стилю у становленні української літератури // Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка.– К.: Основи, 1997.– С. 27.
5. Дюришин Д. Проблемы особых межлитературных общностей / Ин-т востоковедения РАН / Д. Дюришин (ред.).– М.: Наука, 1993.– 264 с.
6. Качуровський І. Містична функція літератури та українська релігійна поезія // Слово і час.– 1992.– № 10.– С. 33–45.
7. Коптілов В. В. Актуальні питання художнього перекладу.– К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1971.– С. 35.
8. Лановик З. *Hermeneutica Sacra*.– Т.: Ред.-вид. відд. ТНПУ, 2006.– 587 с.
9. Лексикон загального та порівняльного літературознавства.– Чернівці: Золоті литаври, 2001.– 636 с.
10. Літературознавча енциклопедія: У 2 т. / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів.– Т. 2.– К.: ВЦ „Академія”, 2007.– 624 с.
11. Литературная энциклопедия: В 11 т.– 1929–1939. / Гл. ред. А. В. Луначарский; Ученый секретарь Е. Н. Михайлова.– Т. 9.– М.: ОГИЗ РСФСР, Гос. ин-т „Сов. энцикл.”, 1935.– 832 с.
12. Там же.– Т. 11.– М.: Худож. лит., 1939.– 824 с.
13. Неупокоева И. Г. Проблемы взаимодействия современных литератур (Три очерка).– М.: Изд-во АН СССР, 1963.– 227 с.
14. Павличко Д. Покаянні псалми: поезії.– К.: Основи, 1994.– 224 с.
15. Павлюк М. Інтерпретація Псалтиря в поезії Т. Шевченка // Укр. л-ра в системі літератур Європи і Америки (XIX–XX ст.).– К., 1997.– С. 63–94.
16. Радуцький В. „Псалми Давидові” Тараса Шевченка очима перекладача // Сучасність.– 1994.– № 3.– С. 154–157.
17. Сулима В. Біблія і українська література: Навч. посіб.– К.: Освіта, 1998.– 400 с.
18. Тихолоз Н. Жанр та жанрова модифікація в лабіринті гносеологічних парадоксів // Українське літературознавство: Зб. наук. пр.– Вип. 67.– Л.: Вид. дім Львів. нац. ун-ту ім. Івана Франка, 2006.– С. 169–184.
19. Українец. Альманах, издаваемый Михаилом Максимовичем. Книжка первая.– М., 1859.– С. 3–25.
20. Хализев В. Е. Теория литературы. Учеб. для студ. высших учеб. заведений.– М.: Высш. шк., 1999.– 240 с.
21. Чорнописька Л. Своєрідність псаломних переробок Юрія Федьковича // Біблія і культура: Зб. наук. ст.– Вип. 2.– Чернівці, 2000.– С. 39–42.